

Universiteit
Leiden
The Netherlands

'Tous mes livres de langues estrangeres': het oosterse legaat van Josephus Justus Scaliger in de Universiteitsbibliotheek Leiden

Ommen, K. van

Citation

Ommen, K. van. (2020, July 2). *'Tous mes livres de langues estrangeres': het oosterse legaat van Josephus Justus Scaliger in de Universiteitsbibliotheek Leiden*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/123225>

Version: Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/123225>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/123225> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Ommen, K. van

Title: 'Tous mes livres de langues estrangeres': het oosterse legaat van Josephus Justus Scaliger in de Universiteitsbibliotheek Leiden

Issue Date: 2020-07-02

Hoofdstuk 9

Conclusie

'Je suis pauvre en tout, mesmement en livres' is een kenmerkende en ook wat gechargeerde uitspraak van Josephus Justus Scaliger uit de periode waarin hij in Frankrijk verbleef. Zijn uitspraak maakt duidelijk dat hij een onstilbare honger naar boeken had. Een bepaald soort boeken had zijn speciale aandacht: boeken in oosterse talen. Scaligers liefde voor de oosterse talen begint tijdens zijn studietijd in Parijs in 1562. Rond 1575 bezit hij al een collectie oosterse boeken, vooral Hebreeuwse. Dat zijn naast een Hebreeuwse Bijbel wat grammatica's en woordenboeken, hulpmiddelen om de taal te leren. Zijn veelzijdigheid blijkt uit de samenstelling van zijn Hebreeuwse collectie boeken. Ook uit de enige in het Hebreeuws geschreven brief uit zijn bezit blijkt zijn streven naar veelzijdigheid in de Hebreeuwse studie. Vanaf 1576 verzamelt Scaliger in hoog tempo ook andere boeken in oosterse talen, die hij met de hulp van een aantal bevriende geleerden en boekenverzamelaars uit heel Europa aan zijn bibliotheek weet toe te voegen. Scaligers belangstelling voor het verzamelen van Arabische boeken komt serieus op gang in 1579, tijdens de voorbereiding van zijn publicatie van het astronomische gedicht van Marcus Manilius, dat veel verwijzingen naar oosterse kennis bevat. Scaliger legt zich vanaf dat moment bovendien steeds meer toe op het verzamelen van oosterse en westerse boeken over tijdrekenkunde. Zijn interesse voor chronologie geldt ook boeken in verschillende exotische talen, zoals het Russisch en andere Slavische talen. Of Scaliger deze talen goed beheerste, is de vraag. Zijn wetenschappelijke arbeid en zijn verzamelwoede blijven niet onopgemerkt. Vanaf 1580 staat hij in de geleerdenwereld bekend als een groot kenner van oosterse talen.

Scaliger houdt van boeken om hun inhoudelijke uniciteit, niet vanwege hun uiterlijk. In die zin is hij geen bibliofiel zoals bijvoorbeeld zijn vriend Jacques-Auguste de Thou. Scaligers verzameldrang richt zich bij de keuze voor de aanschaf van boeken vooral op de bron. Altijd stond die wens om een nieuwe publicatie te verwerven in nauwe relatie tot het onderzoek waar hij mee bezig was. Hoe zeldzamer en unieker, des te groter zijn wens om een exemplaar te bezitten. Hij schaft niet al zijn boeken zelf aan. Omdat zijn tijdgenoten in hem een expert in oosterse talen zagen, stuurden ze hem allerlei exotische en zeldzame teksten in oosterse talen als geschenk toe.

Scaliger heeft zijn hele leven een bijzondere band met oosterse talen. Zo blijft hij zich tot aan zijn dood verdiepen in het Hebreeuws. Hij leert daarnaast steeds weer nieuwe talen, zoals het Arabisch. Rond 1600 verschuift zijn focus definitief naar boeken en handschriften in de Arabische taal. In deze periode verschijnen bij de *Typographia Medicea* te Rome en bij enkele andere drukkerijen een aantal belangrijke in het Arabisch gedrukte boeken. Scaliger voegt daarvan zoveel mogelijk titels aan zijn collectie toe. Maar wat de verzameling van Scaliger echt bijzonder maakt, ook in de ogen van zijn tijdgenoten, is de grote collectie Arabische manuscripten die hij bijeen weet te brengen: 28 in totaal. Zijn privéverzameling Arabische handschriften en boeken is een van de grootste van Europa in die tijd.

Scaligers treedt zijn hele leven de wetenschap tegemoet met open vizier. Daarbij is zijn boekenbezit een belangrijk werkinstrument. In het verzamelen van boeken is Scaliger bijzonder goed. De meeste boeken die Scaliger op het terrein van de Hebraïca bezit zijn ook

in andere privéverzamelingen te vinden. Hij legt echter vooral de nadruk op het verzamelen van boeken over geschiedenis en chronologie van de oosterse volkeren, boeken die in andere verzamelingen juist vaak ontbreken. De meeste geleerden in die tijd verzamelen boeken over theologie. Geen van zijn tijdgenoten brengt zoveel Arabische bronnen bijeen als Scaliger, zelfs Thomas Bodley niet. De Bodleian Library in Oxford telt Hebreeuwse boeken in overvloed, maar vrijwel geen Arabische. Al met al kent Scaligers verzameling geen gelijke in Europa en vormt zijn verzameling Arabische boeken en manuscripten het toppunt van geleerdheid in de vroege zeventiende eeuw.

9.1 Een goed functionerend netwerk

Een van de vragen van dit onderzoek luidde: hoe slaagde Scaliger erin een belangrijke collectie oosterse bronnen aan te leggen zonder ooit zelf in de Oriënt te zijn geweest? Het antwoord daarop mag duidelijk zijn: dat kon alleen omdat hij een uitgebreid en goed functionerend netwerk van correspondenten onderhield. Scaliger houdt vaak jarenlang contact met zijn correspondenten. Er is sprake van allianties, gebaseerd op vriendschap en levenslange loyaliteit. Zijn vrienden Cujas, De Thou en Dupuy uit zijn studietijd blijven van groot belang voor hem, zelfs als hij in Leiden woont. De meest getrouwen zijn net als Scaliger protestant of ze nu wetenschapper, boekhandelaar, student of diplomaat zijn. Hoe zijn netwerk functioneert, weten we uit zijn correspondentie. Scaligers correspondentie leert ons veel over het boek in al zijn facetten. Door zijn brieven kunnen we ons een beeld vormen van de uitgeefpraktijk in de zestiende eeuw, de staat en inhoud van bibliotheken en boekhandels, de handel in nieuwe en antiquarische boeken en het schrijven en bewerken van boeken.

Scaligers netwerk kenmerkt zich door trouwe contacten wijdverspreid over Europa. Niet alleen geleerden, studenten en drukkers leveren hem boeken, ook kooplieden doen dat. Scaliger zet zijn contacten voortdurend onder druk om de door hem gewenste boeken te vinden en toe te sturen. Dat kan hij doen vanwege het aanzien en het gezag dat hij als geleerde geniet. Aangespoord door Scaliger spreken de correspondenten hun eigen contacten aan om aan zijn verzoeken te voldoen. Zo reikt via de kooplieden het netwerk tot in de Oriënt. Zijn uitgebreide netwerk is van vitaal belang voor het opbouwen van een collectie oosterse boeken; zelf heeft hij er nooit een voet in de Oriënt voor hoeven zetten. Ook door schenkingen groeit zijn verzameling oosterse boeken gestaag. Via tal van wegen bouwt hij aan een collectie die in omvang en inhoud kan wedijveren met verzamelingen van geleerde tijdgenoten en in sommige opzichten zelfs met institutionele bibliotheken.

Zonder uitzondering bewonderen kennissen en vrienden Scaliger om zijn wetenschappelijke inzichten. Hun trouw aan hem roept bij tijdgenoten zoals Franciscus Junius nog wel eens vragen op. Scaliger is lang niet altijd even aardig of soepel in de omgang, zo blijkt uit uitspraken in de *Scaligerana*. Scaliger moet een zeer dwingende persoonlijkheid zijn geweest. Hij zet niet alleen zijn correspondenten onder druk, maar ook de correspondenten van zijn correspondenten. Dat geeft zijn netwerk een ongeëvenaarde gelaagdheid en effectiviteit. Het moet zijn ongelooflijke werklust, intellect en passie voor boeken zijn geweest die bewondering van zijn omgeving deed opwekken. Tijdgenoten lijken er prijs op te stellen tot zijn kring van intimi te behoren. Dat komt nog wel het sterkst naar voren in de laatste jaren van Scaligers leven en na zijn dood, bij zijn oud-leerling Daniel Heinsius.

9.1.1 Contacten in Frankrijk

Zolang Scaliger in Frankrijk verblijft, is het aanleggen van een bibliotheek geen eenvoudige zaak. Door de voortdurende oorlogsdreiging ziet hij zich genoodzaakt om van de ene verblijfplaats naar de andere te verhuizen. Boeken moet hij daarbij vaak achterlaten. Scaliger probeert zoveel mogelijk boeken te bemachtigen door zijn netwerk van vrienden in te zetten. De belangrijkste contacten, Claude Dupuy, Pierre Pithou en Jacques-Auguste de Thou bevinden zich in Parijs, waar een levendig boekhandelsklimaat heerst. De meesten van Scaligers contacten in Parijs behoren tot de elite en hebben een juridische achtergrond; ze werken in de stad als advocaat, ambassadeur of bestuurder.

Scaliger verzoekt niet alleen zijn Parijse vrienden en kennissen maar ook zijn Italiaanse contacten om voor hem boeken te traceren en te kopen. Zijn contacten staan op hun beurt weer in verbinding met geleerden, handelaren, boekdrukkers of diplomaten in de omringende landen. Uit correspondentie blijkt dat Scaliger zijn verzoeklijsten laat circuleren onder vrienden die buitenlandse reizen maken. Onder anderen zijn beschermheer Louis Chasteigner de la Roche-Posay, een man met een diplomatieke carrière in dienst van de Franse koning. De contacten van Chasteigner geven Scaliger toegang tot diplomatieke kringen in Italië, een van de belangrijkste landen voor de handel in oosterse en met name Hebreeuwse boeken. Via Claude Dupuy staat Scaliger in contact met de Italiaanse verzamelaar Gian Vincenzo Pinelli, die Scaliger van een aantal belangrijke oosterse boeken voorziet. Ook weet Scaliger via zijn Parijse contacten afschriften van boeken en manuscripten uit de Koninklijke Bibliotheek in Parijs te bemachtigen. Doorlopend grijpt Scaliger naar snelle en doeltreffende manieren om aan bepaalde boeken te komen. Zijn netwerk is de sleutel tot zijn verzamelsucces.

Ondanks uitgebreide hulp van zijn vrienden blijven voor Scaliger de omstandigheden om boeken bijeen te brengen en geschriften te publiceren in de Franse periode verre van optimaal. Het gesleep met zijn boeken, de onrust en onzekerheid als gevolg van de godsdienstoorlogen in Frankrijk bevalen Scaliger maar matig en hij staat steeds meer open voor verandering. Als zich namens de Universiteit Leiden onderhandelaars in Frankrijk melden om hem te bewegen naar de Republiek te komen, aarzelt Scaliger aanvankelijk. Na stevige onderhandelingen en eisen van zijn kant stemt hij uiteindelijk in om zich in 1593 aan de jonge universiteit te verbinden. Dat Leiden de Plantijnse drukkerij huisvest onder leiding van de geleerde-drukker Franciscus Raphelengius, is van onmiskenbaar belang geweest bij Scaligers besluit. Scaliger verwachtte bovendien (terecht naar zou blijken) dat Raphelengius en diens bibliotheek hem tot steun kunnen zijn in de verdere bestudering van de oosterse talen, vooral het Arabisch. Van andere boekenverzamelingen in Leiden verwacht Scaliger minder. De Leidse bibliotheek bezit in 1593 slechts een zeer beperkt aantal oosterse boeken, waarvan hij er zelf ook een paar van bezit. Maar de bibliotheken van Leidse geleerden en verzamelaars zoals die van Bonaventura Vulcanius en Daniël van der Meulen zijn wel goed voorzien van zeldzame en waardevolle boeken en niet bescheiden van omvang.

9.1.2 Cesuur in 1593

De cesuur tussen Scaligers Franse en Leidse periode uit zich, zoals historicus Haugen betoogt, vooral in zijn opstelling als geleerde. In Frankrijk is Scaliger enigszins een geïsoleerde solist, terwijl hij in Leiden actief samenwerkt in een aantal projecten. Zo stelt Scaliger de index samen voor de *Inscriptiones Antiquae* [...] (1602) van Janus Gruter (1560-

1627) en werkt hij met Franciscus Raphelengius I aan een Arabisch-Latijn woordenboek. Scaliger stimuleert een aantal van zijn Leidse leerlingen om nieuw onderzoek uit te voeren en daarover te publiceren. Met andere woorden, hij ontwikkelt zich in Leiden tot een echte *teampayer*. Omdat Scaliger in Leiden een goedbetaalde betrekking aan de universiteit heeft, is zijn financiële slagkracht voor het aanschaffen van zeldzame en dure boeken groter dan ooit. In Frankrijk was hij nog afhankelijk van de goedheid van zijn beschermheren en van de geschenken die hij van bewonderaars ontving. De verhuizing naar de Republiek heeft voor hem verrassend genoeg geen grote consequenties voor de aanvoer van boeken. Scaliger vertrouwt stevig op zijn oude vrienden in Frankrijk. Bewonderaars weten hem in Leiden te vinden of sturen zijn boeken en manuscripten per koerier. De aanvoerwegen kunnen van jaar tot jaar wijzigen, maar de centra Parijs en Frankfurt blijven een constante factor in de aanschaf van zijn boeken. In Leiden zal Scaliger een aantal nieuwe en invloedrijke vrienden ontmoeten die via hun handelscontacten aan belangrijke boeken kunnen komen. Ook weet Scaliger nu de weg te vinden naar een belangrijke nieuwe markt voor oosterse boeken in Engeland.

9.1.3 *Uitbreiding van het netwerk in Leiden*

Het Leidse avontuur blijft voor Scaliger een gok door de instabiele politieke omstandigheden, de Republiek is immers nog steeds in oorlog met Spanje. Scaliger verwacht aanvankelijk maar kort in Leiden te verblijven. Daarom neemt hij slechts het hoognodige mee en selecteert hij alleen de oosterse boeken die onontbeerlijk zijn voor zijn onderzoek en die hij niet in Leiden verwacht aan te treffen of te kunnen kopen. De situatie ontwikkelt zich echter vrij spoedig zodanig positief dat Scaliger besluit te blijven en het overige deel van zijn in Frankrijk verspreide bibliotheek laat overkomen. Daar lijkt Scaliger in te zijn geslaagd. Belangrijke en minder belangrijke of zelfs door hem verguisde boeken die hij in Frankrijk bezat, vinden we terug in de Leidse veilingcatalogus van 1609. Daarnaast breidt Scaliger zijn bibliotheek in Leiden uit met nieuwe aankopen en geschenken. Boeken uit heel Europa zijn verkrijgbaar in de Republiek en Leiden telt verschillende drukkers en boekverkopers die hij graag en vaak bezoekt. De drukkerij van Raphelengius in Leiden en van Commelin in Amsterdam spelen een belangrijke rol. De boekproductie in Leiden neemt aan het einde van de zestiende eeuw een hoge vlucht. Hierdoor nemen Scaligers kansen om zijn honger naar boeken te stillen aanzienlijk toe. Daarnaast blijft de voor hem de zo belangrijke levensader met Parijs en Frankrijk open via de Franse ambassadeur Paul Choart de Buzanval en andere diplomatieke contacten in Den Haag.

Als aan het einde van de zestiende eeuw een paar van zijn trouwe Franse correspondenten overlijdt, breidt Scaliger zijn netwerk in Leiden uit. Zo sluit hij vriendschap met de koopman Daniël van der Meulen, die hem een aantal Arabische boeken uit Rome bezorgt. Meer boekdrukkers en uitgevers in de Republiek, zoals de uitgeversfamilie Commelin, vervullen een belangrijke functie als tussenpersoon in het transport van Scaligers boeken door heel Europa. Tijdens zijn verblijf in Leiden maakt Scaliger niet alleen gebruik van plaatselijke agenten, maar onderhoudt hij bijvoorbeeld ook contact met de handelsman Hostagier in Marseille, die voor hem boeken uit Caïro haalt en toestuurt. Bezoekers uit heel Europa, (oud-)studenten zoals Van der Myle en Woverius speuren naar oosterse boeken en kopen die voor hem. Een van de actiefste en fanatiekste is de Nederlands-Engelse geleerde Richard Thomson, die toegang heeft tot de boekenmarkt in Londen en Cambridge. Maar ook Scaligers connecties in de diplomatieke wereld, zoals Choart de Buzanval, en in de adellijke

kringen, zoals Louise de Coligny (1555-1620) spelen een belangrijke rol als koerier en bemiddelaar.

De boekentransportroutes van en naar Leiden lopen van jaar tot jaar anders. De keuze voor een route hangt niet alleen af van de beschikbaarheid van betrouwbare agenten, maar ook van politieke, godsdienstige, weerkundige en geografische omstandigheden. Scaliger maakt gebruik van de incidentele en individuele reizen van hem bekende handelslieden en geleerden. Een van de vaste handelsroutes loopt via de tweejaarlijkse Frankfurter Buchmesse. Een andere, minder belangrijke route loopt via de boekenbeurs van Leipzig. Op boekenbeurzen treffen boekhandelaren uit het noorden en zuiden van Europa elkaar, wisselen ze boeken uit en vereffenen ze rekeningen. Scaliger onderhoudt contacten met verschillende boekhandelaren en drukkers die hij voorziet van zijn opdrachten en lijsten en voor hem naar boekenbeurzen afreizen.

9.2 *Vergelijking met andere collecties*

Bij het merendeel van de zestiende- en zeventiende-eeuwse geleerden die in de oosterse talen waren geïnteresseerd, lag de nadruk op het verzamelen van boeken op het gebied van de theologie (vooral bijbels) of op het terrein van de taalverwerving. Daarnaast bestond er onder hen enige interesse in de oosterse geneeskunde en de wiskunde. Wanneer we Scaligers collectie afzetten tegen oosterse boekenverzamelingen van zijn tijdgenoten, valt op dat hij een veel bredere belangstelling had voor oosterse talen en culturen. Een uitzondering vormt de bibliotheek van Johannes Buxtorf I van 159 Hebreeuwse boeken waarin naast theologische werken ook Jiddische boeken (25 titels), commentaren en geschiedkundige werken aanwezig waren. Scaligers brede interesse blijkt uit de aanwezigheid van Joodse geschriften en historische en filosofische werken die hij, zo lijkt het, wars van godsdienstige ideeën of anderszins theologische aannames verzamelde. Scaliger bezat bijvoorbeeld een exemplaar van het *Itinerarium* van Benjamin van Tudela, van de *Sefer Hovot*, een filosofisch werk van Bahya ibn Paquda en werken over de geneeskunde van Ibn Sina. Hij bezat tevens exemplaren van de *Talmoed* en de *Thora* in het Hebreeuws en verdiepte zich in de *Midrash*, de commentaren die rabbijnen hierop gaven (zie hiervoor het schema op pagina's 264-267).

De nadruk die Scaliger legde op het verzamelen van boeken in de oorspronkelijke taal, reflecteert zijn houding om met zijn filologisch onderzoek van teksten zo dicht mogelijk bij de brontekst te blijven. Het is de reden waarom Scaliger weinig bewerkte teksten aanschafte zoals Latijnse vertalingen van christelijke Hebraïsten. Terwijl boekhandelaren deze boeken juist ruim op voorraad hadden en tegen redelijke prijzen verkochten.

De aanzienlijke hoeveelheid Hebreeuwse grammatica's die Scaliger in zijn bezit had, geven aan dat hij zijn eigen filologische pad volgde om dieper te kunnen doordringen tot Hebreeuwse teksten die door Joden zelf waren gepubliceerd. De Hebreeuwse bronteksten die hij aan zijn collectie wenste toe te voegen, waren doorgaans niet bij boekhandels in Noord-Europa te krijgen. Scaliger moest zijn contacten in Italië aanspreken om deze boeken te kunnen aanschaffen. Hij was over het algemeen goed op de hoogte van de beschikbaarheid van de boeken die hij wilde bemachtigen. Hij kende de correcte titels, de plaats en het jaar van uitgave. Vaak gaf hij zijn contacten extra informatie over de titels mee. De boeken die Scaliger zocht, waren niet goedkoop. Zijn geklaag over de hoge prijzen die hij voor de boeken betaalde, is een terugkerend thema in zijn correspondentie, al hoeft men hem niet steeds op zijn woord te geloven.

Scaliger waakte over zijn verzameling boeken. Hij leende graag boeken van anderen, maar andersom wees hij uitleenverzoeken af uit angst voor verlies of beschadiging. Slechts bij hoge uitzondering mogen zijn vrienden boeken van hem lenen. Aan de andere kant deelde Scaliger wel vol enthousiasme zijn kennis met allerlei jonge geleerden. Vooral de laatste jaren van zijn leven kopieerde hij manuscripten en boeken om die na zijn dood, samen met zijn oosterse collectie ter beschikking te stellen aan de wetenschap. Onder het bewind van bibliothecaris Heinsius was Scaligers collectie nauwelijks toegankelijk, zijn opvolger verschafte vrijwel direct toegang tot de collectie aan verschillende geleerden.

Scaligers bibliotheek is meer dan een collectie boeken, het is vooral een onderzoeksinstrument. Daarmee onderscheidt deze verzameling zich van andere vroegmoderne collecties oosterse boeken. Door de aantekeningen en commentaren die Scaliger in zijn boeken aanbracht, toverde hij een verzameling boeken om tot een werkinstrument dat een voorbeeld voor andere geleerden werd. Scaliger gebruikte de meeste van zijn oosterse boeken en manuscripten als onderzoeksgereedschap. Hij legde met annotaties en kruisverwijzingen informatie vast om teksten te verbeteren, aan te vullen of te bekritisieren. Bijvoorbeeld om een heruitgave van een tekst voor te bereiden, of om kennis op te bouwen voor een nieuwe tekst. Soms legde hij alleen zijn gedachten vast of vormden de aantekeningen experimenten om een taal te leren. Met deze techniek gaf hij de volgende generaties onderzoekers als het ware een model mee voor de verdere bestudering van het Arabisch en andere oosterse talen.

Op basis van verschillende veilingcatalogi kunnen we de soorten en aantallen oosterse boeken in de bibliotheken van een paar tijdgenoten van Scaliger reconstrueren. Deze bibliotheken hebben de volgende kenmerken:

- de meeste boeken en handschriften zijn gedrukt of geschreven in het Hebreeuws;
- de omvang van de verzamelingen oosterse boeken is relatief klein;
- vooral bijbels en grammatica's komen in vrijwel alle oosterse bibliotheken voor;
- boeken geproduceerd voor de westerse markt zijn beter vertegenwoordigd dan door en voor de Joden geproduceerde boeken.
- in de bibliotheken van de geleerden is het aantal gedrukte Arabische boeken kleiner dan het aantal manuscripten in het Arabisch of in de andere talen van het Midden-Oosten.

In zekere zin is elke overgeleverde boekenverzameling van een vroegmoderne geleerde uniek te noemen omdat de samenstelling de specifieke interesse van de geleerde weerspiegelt. Scaligers verzameling verradt een uitgesproken interesse voor vreemde talen, vooral voor het Arabisch en voor de tijdrekenkunde. Er zijn collega-geleerden die eveneens oosterse boeken verzamelen, maar zij leggen zich ofwel toe op theologie, zoals Bodley en Drusius, ofwel op taalkunde, zoals Raphelengius. Scaliger brengt vooral door zijn interesse in historische bronnen in de oorspronkelijke oosterse talen een bibliotheek tot stand die zijn gelijke in Europa niet kent. Ook de manier waarop Scaliger een omvangrijk netwerk effectief inzet om boeken uit heel Europa en de Oriënt naar Leiden te laten komen, is uitzonderlijk te noemen. Daarnaast zijn manuscripten per definitie uniek, wat een onderlinge vergelijking van vroegmoderne bibliotheken moeilijk maakt. Voor dit onderzoek is het corpus aan gedrukte boeken uitgangspunt. Andere verzamelingen uit die tijd bestaan

overwegend uit westerse boeken en bronnen. Scaliger bezat ook een uitgebreide bibliotheek op dit gebied, maar die verzameling is in dit onderzoek buiten beschouwing gebleven.

9.3 *Het lot van het legaat*

Scaliger bepaalt in zijn testament van 1608 dat hij 'tous mes livres de langues estrangeres, Hebraics, Syriens, Arabics, Aethiopiens' bij zijn overlijden aan de Universiteit van Leiden nalaat. Hij voegt bij het eerdere testament van 1607 bij wijze van codicil een catalogus met titels van zijn oosterse boeken. Deze catalogus gaat vermoedelijk al in de zeventiende eeuw verloren. Op basis van het afschrift dat Vulcanius van dit document maakt, krijgen we toch inzicht in Scaligers selectie aan oosterse boeken en handschriften; welke exemplaren het meest in het oog springen en welke naar de universiteit moeten gaan. De rest van Scaligers bibliotheek wordt geveild in 1609. In deze veiling komt ondanks de inventaris die Scaliger van zijn oosterse collectie opmaakt toch een aantal oosterse boeken terecht die eigenlijk voor de universiteitsbibliotheek waren bestemd. Deze onvolledigheid lijkt een voorbode voor de onvolledige beschrijving van het oosterse legaat in de eerste bibliotheekcatalogus. Van de oosterse boeken die wel naar de universiteitsbibliotheek worden overgebracht moet Heinsius als bibliothecaris een inventaris of catalogus maken. Deze komt pas drie jaar later in 1612 tot stand en bevat slechts eenvoudige en onvolledige titelbeschrijvingen. Heinsius laat na om hulp aan Leidse specialisten te vragen zoals Erpenius en later Golius. Vaak beschrijft hij alleen de eerste titel van een convoluut en laat hij de andere titels achterwege. Heinsius' interesse ligt bij het werk en leven van Scaliger en het publicitaire belang van diens verdiensten voor de universiteit. Zijn interesse en capaciteiten liggen overduidelijk niet bij het volledig en deskundig ontsluiten van de oosterse collectie.

Alle boeken uit Scaligers verzameling, ook de exemplaren die ten onrechte aan hem zijn toegeschreven, krijgen in 1741 naar het voorstel van Van Royen een strookje met *Ex Legato Illustris Viri Josephi Scaligeri* ingeplakt. De boeken worden uit de *Arca* gehaald en de kast wordt uit de bibliotheek verwijderd. De boeken die Scaliger naliet, mogen zich onder verschillende geleerden nog wel op belangstelling verheugen. Vooral de annotaties en het commentaar van Scaliger op de bronnen blijven hun waarde houden.

Scaliger ziet zijn oosterse collectie niet alleen als een essentiële aanvulling voor de magere collectie oosterse boeken van de universiteitsbibliotheek. Met zijn legaat stelt hij ook een voorbeeld voor toekomstige schenkingen aan de universiteit. Met zijn schenking onderstreepte Scaliger tevens zijn eigen nobele status en werd de relatie bestendigd tussen hem als geleerde en de universiteit die zijn onderzoek mogelijk maakte. Een schenking is enerzijds een symbool van status en macht van de schenker, maar tegelijkertijd verleende zijn schenking de bibliotheek een bepaalde status in de wereld der geleerden. Ervan overtuigd dat hij een vertegenwoordiger van de aristocratie was, voelde Scaliger zich 'verplicht' zijn bijdrage te leveren, ook gezien het klimaat van culturele patronage in zijn tijd. Scaliger was bovendien vrijgezel en was dus niet verplicht om boeken aan zijn nageslacht na te laten. Hij liet wel een aantal goede vrienden de mogelijkheid een keuze te maken uit zijn verzameling westerse boeken maar koos ervoor om zijn belangrijkste boeken aan een openbare instelling na te laten. Zijn schenking was dus een daad van culturele patronage.

Het oosterse legaat van Scaliger brengt een kleine revolutie teweeg in Leiden en ver daarbuiten. Enerzijds zorgt het legaat ervoor dat het bestaande filologische onderzoek naar westerse teksten zich uitbreidt naar niet-westerse en niet-bijbelse teksten. Anderzijds weerspiegelt Scaligers collectie zijn interesse in niet-westerse geschiedschrijving, cultuur en

kalenders, die hem in staat stelden zijn eigen tijdrekenkundige boeken te schrijven. Omdat zijn onderzoek en collectie niet focuste op theologie, zette dit een verdere secularisatie van onderzoek aan de Leidse universiteit voort en opende wegen voor nieuw onderzoek.

9.3.1 *De Arca Scaligerana*

Scaligers oosterse boeken komen in 1612 in de *Arca Scaligerana* terecht: een miniatuurbibliotheek waar geleerden en studenten zich kunnen verdiepen in de talen en de geschiedenis van het Midden-Oosten. Dat was althans wat Scaliger zelf met zijn legaat voor ogen had. Idealiter zorgt de bibliotheekcatalogus van 1612 ook voor de benodigde toegang tot en ontsluiting van de *Arca*. Maar omdat bibliothecaris Daniel Heinsius de kennis ontbeert om oosterse boeken adequaat te beschrijven, wordt de collectie maar gedeeltelijk en daarmee gebrekkig ontsloten. Daarbij komt dat Heinsius in de eerste jaren stevig de controle houdt over de kast. Heinsius maakt van de kast een *lieu de mémoire* voor Scaliger, de inhoud van de boeken staat voor hem op de tweede plaats. Dat komt ook naar voren in het restrictieve toegangsbeleid dat hij als bibliothecaris voert: alleen met uitdrukkelijke toestemming van Heinsius zelf en alleen voor die geleerden voor wie hij enig respect heeft. Slechts een beperkt aantal oriëntalisten krijgt zo toegang tot Scaligers legaat. Heinsius voert zijn beleid uit met instemming van de curatoren, waarbij Scaligers legaat als de belangrijkste aanwinst voor de Leidse universiteit wordt gepositioneerd. De curatoren onderkennen het belang van het legaat en zien deze als een afzonderlijke, bijzondere collectie. Zij nemen de status aparte die Heinsius eraan toekent en de beperkte toegang voor lief, omdat het legaat internationaal veel aandacht trekt van geleerden. Pas wanneer Heinsius overlijdt, veranderen gebruik en presentatie van Scaligers oosterse legaat in de catalogus. De *Arca* blijft de bergplaats van het grootste deel van het legaat en behoudt een prominente plek in de bibliotheekruimte.

Na een paar decennia van relatieve rust in de *Arca* raakt tussen 1655 en 1741 een deel van Scaligers boeken verspreid door de universiteitsbibliotheek. In de loop der jaren komen er tevens boeken uit andere collecties en andere verzamelingen (tijdelijk) in de *Arca* terecht. Het wordt gaandeweg onduidelijk welk boek wel of niet oorspronkelijk tot het legaat behoort. Met de bibliotheekcatalogi uit deze periode is deze ontwikkeling te volgen. In de loop der jaren blijken boeken ten onrechte aan het legaat toegevoegd en zijn titels op raadselachtige wijze verdwenen. Samenvoeging met andere collecties zorgt voor afstoten en zelfs verkopen van zogenoemde doubletten. Hierdoor zijn een paar boeken met waardevolle annotaties van Scaliger verdwenen. Duidelijk is dat Scaligers legaat veel bijzondere boeken bevat met name door Scaligers annotaties. Zijn aantekeningen bieden ons cruciale informatie over de provenance van de boeken, de interactie met andere bronnen en inzicht in hoe zestiende-eeuwse geleerden werkten en wie elkaar in die tijd kende.

9.4 *Reconstructie van Scaligers legaat*

Zoals in de Inleiding (0.6) al vermeld is, probeert deze studie daarnaast ook vast te stellen welke boeken in de huidige collecties van de Universiteitsbibliotheek Leiden met enige mate van waarschijnlijkheid aan Scaliger kunnen worden toegeschreven. Dit moet als de belangrijkste 'spin-off' van dit proefschrift worden beschouwd. Daarvoor mocht ik ook hulp van buitenaf ontvangen, waarvan u de gemeenschappelijke resultaten als bijlage bij dit proefschrift aantreft.

De verzameling oosterse boeken die Scaliger in 1609 aan de Universiteit Leiden legateerde, kan immers niet volledig worden gereconstrueerd op basis van de catalogus die in zijn testament als bijlage wordt genoemd. Deze catalogus is namelijk verloren gegaan. Zeer waarschijnlijk is de lijst met oosterse boeken die Bonaventura Vulcanius later opstelde een gedeeltelijke kopie van de catalogus. Deze lijst verschaft weliswaar een aantal rudimentaire beschrijvingen van de oosterse gedrukte boeken en handschriften, maar ze omvat zeker niet een compleet overzicht van het legaat. Een andere lijst met oosterse titels uit de collectie van Scaliger (nu in bezit van de Bibliothèque nationale de France) verstrekt weliswaar een aantal nieuwe gegevens, maar is ook niet compleet. We zijn voor dit onderzoek dan ook aangewezen op de catalogi die door de Leidse universiteitsbibliotheek werden samengesteld. In de catalogus van 1612 wordt Scaligers legaat voor het eerst als een aparte collectie beschreven.

Ook deze catalogus biedt slechts gedeeltelijk inzicht in de samenstelling en omvang van Scaligers legaat. Heinsius' catalogus van 1612 is onvolledig. In 1614 schreef de Leidse geschiedschrijver Orlers 208 boeken aan het legaat toe, inclusief de manuscripten in het Grieks. Hij baseerde dit aantal op de bibliotheekcatalogus van 1612. Orlers nam de vermelde titels naar formaat over, zonder er op te letten of in een band meerdere boeken zaten. Het werkelijke aantal oosterse gedrukte boeken en manuscripten in Scaligers legaat in 1612 bestond uit 219 titels in 186 banden. Daarnaast bestond het legaat uit 48 westerse manuscripten. Als we deze aantallen optellen bij het aantal van 1700 boeken in de veilingcatalogus van 1609 en daarbij ca. 300 boeken optellen die vóór de veiling werden uitgezocht door zijn vrienden, komt de totale omvang van Scaligers bibliotheek op zo'n 2.250 boeken. Helaas is hiermee het aantal boeken in het oosterse legaat ook nog niet met zekerheid vastgesteld.

Ook de daarop volgende catalogi van de universiteitsbibliotheek uit 1623, 1636 en 1640 schieten in hun beschrijvingen tekort en dragen niet bij aan een de ontsluiting en een efficiënt overzicht van het oosterse legaat van Scaliger. Heinsius' opvolger Antonius Thysius (1603-1665) komt er door zijn plotselinge dood niet aan toe om een nieuwe bibliotheekcatalogus samen te stellen. Ook hij had waarschijnlijk de nodige moeite het legaat goed te beschrijven, want ook hij ontbeerde de nodige kennis van oosterse talen, behalve het Hebreeuws.

Hierin komt verandering in 1674 met de bibliotheekcatalogus van Fredericus Spanheim junior (1632-1701). Hij verlegt het zwaartepunt van de bibliotheek naar de oosterse collecties. Dat komt vooral door de inhuizing van het legaat van Levinus Warner (1618-1665). Eindelijk, vijftien jaar na Scaligers dood, wordt zijn legaat integraal opgenomen in de oosterse collecties en wordt de collectie voor het eerst door deskundigen in oosterse talen beschreven. Daarmee komt er een eind aan de haast sacrale betekenis van de boeken in de *Arca*, door Heinsius al die jaren angstvallig in stand gehouden. De catalogus van Spanheim brengt een aantal gedrukte boeken uit het legaat van Scaliger onder in de sectie *Impressi Bibliothecae communis*, de verzameling van de openbare bibliotheek. Dat zijn Arabische drukken die Scaliger en Warner allebei bezaten. Van deze dubbele exemplaren behoudt de bibliotheek de meest maagdelijke, waarbij annotati van Scaliger zelf verdwijnen. Ook bij latere ontubbelingen, afstoot en veiling verdwijnt een aantal titels uit het legaat (zie voor een overzicht de bijgevoegde Catalogus).

Dit onderzoek verschaft meer duidelijkheid over de omvang van het oosterse legaat van Scaliger en over zijn totale boekenverzameling. Vastgesteld kan worden dat het oosterse

legaat in totaal 265 titels omvat. De zoektocht naar de oosterse boeken van Scaliger in de bibliotheekcatalogi van 1612, 1623, 1640, 1674 en 1716 leidde in combinatie met het bestuderen van zijn correspondentie tot een zo nauwkeurig mogelijke reconstructie overzicht van het legaat. De resultaten worden in een aparte catalogus gepubliceerd, als bijlage bij dit proefschrift. De reconstructie verschaft informatie over de boeken uit Scaligers bezit die nog steeds in de Universiteitsbibliotheek Leiden aanwezig zijn en over de boeken die in de loop der jaren zijn verdwenen. Het is uitzonderlijk dat Scaligers collectie, op de 'afstoot' van dubbele exemplaren na, ruim 400 jaar later nog vrijwel geheel intact is, met in totaal 189 drukken en – ongewijzigd – 76 manuscripten.

9.4.1 Oosterse boeken die buiten het legaat bleven

Door de vergelijking in dit onderzoek van de beschrijving van Scaligers oosterse legaat in de zeventiende- en achttiende-eeuwse bibliotheekcatalogi met die in de veilingcatalogus uit 1609 van Scaligers westerse bibliotheek, is vast komen te staan dat niet alle oosterse boeken van Scaliger in de collectie van de Leidse universiteitsbibliotheek terecht zijn gekomen. Dit ondanks Scaligers eigen uitdrukkelijke wens om 'al mijn boeken in vreemde talen' aan de universiteit na te laten. In de veilingcatalogus uit 1609 vinden we een tiental niet-westerse boeken terug die eigenlijk bij het oosterse legaat hoorden. Het gaat om twee Hebreeuwse boeken geschreven door de Engelse theoloog Hugh Broughton (1549-1612), een *Genesis Hebraica* uit 1535, een paar bijbels in vreemde talen en Slavische en Armeense boeken.¹ Deze boeken hadden niet geveild mogen worden. Ook het Armeense psalter (*Saghmosaran* uit 1565-1566) dat Scaliger van Dupuy had gekregen, kwam niet in Leiden maar in de Koninklijke Bibliotheek van Kopenhagen terecht. Het suggereert dat er mogelijk nog meer exemplaren buiten Scaligers oosterse legaat zijn gehouden. Waarschijnlijk hebben of Heinsius of zijn oud-leerlingen Dominicus Baudius of Cornelis van der Myle (1578-1642) die vooraf een keuze uit zijn bibliotheek mochten maken, zich boeken toegeëigend. Op basis hiervan is het aannemelijk dat de lijst die bij het testament is gevoegd geen volledig overzicht geeft van alle oosterse boeken die Scaliger bezat. Waarschijnlijker is dat Scaliger zijn meest belangrijke en zeldzame boeken uit zijn bibliotheek in het codicil vermeldde en dat hij de selectie van de overige titels aan de uitvoerders van het testament overliet. Omdat het oorspronkelijke codicil verloren is gegaan en we slechts over een waarschijnlijk incompleet afschrift beschikken, weten we niet met zeker om welke exemplaren dit gaat.

Wat we wel weten is dat de curatoren van de universiteit twee personen als executeurs aanwezen die over de nodige kennis van de oosterse talen beschikten: de drukkers Justus en Franciscus Raphelengius. Dat waren de zonen van Franciscus I Raphelengius, Scaligers Leidse compagnon in oosterse talen. In Scaligers woonhuis scheidde zij de oosterse boeken van de andere boeken in de bibliotheek. Daarbij hebben zij mogelijk een aantal titels over het hoofd gezien die vervolgens in de veiling van de westerse boeken terecht zijn gekomen.

9.5 Van bibliotheek tot werkinstrument

Dit onderzoek schept meer duidelijkheid over de omvang, de totstandkoming, de invloed en de betekenis van Scaligers legaat. Het begon met de *Arca*. Dat die ergens onderweg verloren

¹ Zie voor een volledig overzicht de *Catalogus van het oosterse legaat van Josephus Justus Scaliger 1609*, paragraaf *Buiten het legaat gebleven boeken*.

is gegaan, is moeilijk te verteren. De huidige universiteit zou er veel voor over hebben om het legaat in al haar glorie in de monumentale boekenkast aan het publiek te kunnen tonen. Gelukkig wordt het overgrote deel van Scaligers oosterse legaat veilig in de Universiteitsbibliotheek Leiden bewaard. En belangrijker, Scaligers collectie is ruim vierhonderd jaar later nog steeds een bron van onderzoek naar oosterse talen en culturen. Precies zoals Scaliger het heeft bedoeld.

